

כאן, אכן טעיתי ובמקור זה אין התייחסות למקום הלידה, כמו במקורות אחרים כמו: אנציקלופדיה לחסידות (רפאל – אלפסי), א, ירושלים תשמ"ו עמ' לב. והדבריט נכתבו מתוך חוסר תשומת לב ואתי תלין משוגגתי.

יד. ר' שלום שרעבי (הרש"ש).

אכן טעותנו רבה היא, ובמקום ר' שלום שרעבי הרש"ש, התייחסתי לר' שלום שבזי שאף הוא מכונה בפי רבים הרש"ש (ראה למשל הדיואן המפורש, מבחר שירת יהודי תימן, מהדיר ר"י רצהבי, ירושלים תשנ"ב בר"ת שמות המחברים). וט.ל.ח. ולנושא גופו:

ר' שלום שרעבי (הרש"ש)

לידה: שרעב תימן.

פטירה: ירושלים.

כך, לפי רוב המקורות.

נספח ב'

כאן נביא תצלומים הנלווים לדוגמאות המפורסות בביקורתנו על ה"מענה להשגות".

כלילת יופי

ז' תולדות רבנו הרב הגאון הגדול מו"ה יוסף שמואל בקראקא האב"ד ור"ם דק"ק פראנקפורט דמיין יע"א.

הנה אודות הגאון הורח אשר הי' נקרא כפי כל בשם ר' שמואל ר' חיים ישעיהו דברתי הבה בספרי "קריית ספר" רכ"ב אשר חברתי על הכתי וגדולי קראקא עיר מילתי, כי גם הוא ז"ל היה מחכמי וגדולי עידנו ואחד מן בית דין הגדול דפה נפרם שנתקבל לאב"ד בק"ק פסדימ, ואני לא יכולתי לעצור כמלים מלדבר מטנו גם פה אף שאין זה מקומו, יען כי ענמה נפשי מאד אחרי אשר נודע לנו יקר תפארת גדולתו, וכי הגאון הוה היה בזמנו יחי' בדורו בתורה ובגדולה, כעדות גדולתו, בעל חק יעקב בהספדו ל"ס הלכה ברוה על אי"ח) וכן של כל בני הגולה, (כעדות הב"ס משה לבית קאצנאנלנבוין בהספדו ל"ס פי' שנים) והרכי"ן הורה לתלמידים (כעדות תלמידו ה"ט אלישע מהררנא בספרו פי' שנים במשנה פי' דתרוסרת בה"ה ש"ס), גם חבר הכורים רבים ונכבדים (כעדות נכדו הב"ס נשע פראנקפורטר בהקדמתו ל"ס ברכת המים), ומכלם לא יצא לאור אף אחד מהם להיות לו למזכות עלים גם להורות הכאים, ורק כאחת אשר עלתה לו לעשות לו שם עולם ומזכות נצח בכל הפועות ישראל הוא כאשר הנחיל לנו ניכ' אוצר נחמד מאבני סגולה בהנהיגותו הנפלאות אשר חבר על כל התלמוד ורש"י ותוס' והרא"ש ותקונים וטראה מקומות כשי"ם וברמב"ם אשר יצאו לאור לאחר פטירתו ע"י בני הרב הגאון מו"ה אריה ליב האב"ד דק"ק פטרסדארף חתן הגאון מהרש"ש בעל ס' כוס ישועות, אשר בזה הפליא לעשות יותר מכל הגאונים שקדמו לפניו (שם הגדולים להגאון חיד"א ח"א באת יו"ד), ונרפסו ההנהגות הרם בראשונה בספד"ם ואח"כ באמשטרדם ובולצבאך ואח"כ גם כוינא ברפס האר"שאינצקי ובכלם נזכר שם על השעו שהוגחו מהש"ס של הג"ט יוסף שמואל מקראקא כהחסיד מהר"ן ז"ל אב"ד ור"ם בק"ק פסדימ, ואולם אח"כ כאשר נרפסו עוד הלאה ספרי הש"ס כוינא ובשאר דפוסים שונים עד זמננו זה וכולם נרפסו ניכ' עם ההנהגות מהגאון הנ"ל ולא חסרו דברי, אבל מה מאד הרעו לעשות נדון' או כשננה כ"י

כלילת יופי

כי השמטו מן השער שם משמואל ולא זכרו עוד את שם הגאון עליהם עד שלא נודע היום מי אביהם ומי הולידם, על כן מדי דבריו בו זכור אוכזנו והנני לכתוב פה ניכ' מתולדותיו כדברים קצרים, למען תדע מי הוא הגאון הזה אשר מימינו אנו שותפים, ושמו אין אנו מזכירים, ואתה הסכת השמתי.

דע כי הגאון הזה נולד בסוף לקצה המאה הריבועית לאלף השישי בעד קרעמניץ אשר בגליל וואהלין, שם נולד ושם נתגדל על ברכי חכמים, ועוד בהיותו בימי עלומיו, כבר החל יוח' ה' לפעמי להעיר און כלמורים ויצן ציץ' ונמל שקדים עוד בחיי גאוני קשישאי עמודי העולם והם הסודשי' ובעל הב"ה ובעל סגלה עמוקות ז"ל ועד שלא שקעה שמשם של אלה הגאונים זרחה שמשו של שמואל הדמתי זה, וגם הוא הלך בעקבות שלשת הגאונים האלה לשוטט בתהומות י"ה התלמוד ולהעלות בידו פנינים, כרכנו מהרשי"א (כי מ"ב פעמים לטר כל השי"ם בעיני רב וחקר וחקק וזקק השי"ם וקיים ודברת במ ונקדש במ כנוצר בשם הגדולים ש"ס) ולצלול במים ארדיים כספרי הראשונים והאחרונים כרכנו בעל הב"ה ז"ל (ראה מהו בתשובתו הארוכה הדפסת בשי"ת חנך בית יהודה סימן קל"ז) ולטייל גם בפרס בחכמת הגסתר עפי' קבלת רכותיו הגאונים, כרכנו בעל סגלה עמוקות ז"ל (ראה מהו בהספדו ל"ס שכתא דרגלא הנקרא בשם עטרת צבי), וכפי עדות בנו הב"ס אריה ליב היה מקור מחציתו מנע נאונים קדמונים ניין ונכד להגאון הגדול מו"ה נתן שפירא מהררנא בעל ס' סגולת השערים על שערי דורא (ראה מהו כמס' כ"ק שנרפס באמשטרדם דפוס פרופס ש"ס כתב בנו מצד השני של השער בזה"ל "חלופי גרסאות והנהגות מהרש"ל ומהר"א ומהר"ם ומטה שנמצא כחדושי אדוני אבי זקני מהר"ן שפירא ומטה שנמצא בגליון אדוני אבי הרב הגאון מהר"ש זצ"ל):

אביו הרב הגדול החסיד מו"ה צבי הירש ז"ל היה ג"כ מורו ורבו וכן חתם עצמו תמיד "שמואל בא"א מורי ורבי מהר"ן ז"ל, ומלבד זה היו לו ג"כ מורים גדולים אחרים אשר שמש לפניהם בישיבה וגדל שמואל הו' עמו ובשקדוהו הגדולה ובחידושי שכלו עלה ונתעלה בתורה ובגדולה, והוא כעודנו עלם נחמד נשא אשה ברת ת"ח ומנוע

תצלום 1

על מקום ושנת לידתו של המהרש"ל, רבו ההשערות והניחושים ולא נשתירה
 בידנינו עדות ברורה. יש שסברו שנולד בבריסק דליטא.⁴ ויש שטענו שמכורתו
 בפוזנא[פוזנן], בפולין גדול.⁵

שנת לידתו אף היא אינה ידועה, וקבעוה רוב כותבי תולדותיו לרי"ע (1510)
 בקירוב.⁶

נולד לאביו ר' יחיאל שחי - ואולי שימש כרב - בסלוצק. ולגביו אין
 בידנינו נתונים, שמא יש לזהותו כמכותב בשו"ת מהר"ם פדוואה, סימן פג
 (קרקא תרמ"ב דף קטו ע"ב): "... ידו בכל בבקיאות ובחריפות בקי כרי יוחנן
 בטרופות, אהובי שארי הגאון הר"ר יחיאל יצ"ו." והרי אף המהרש"ל מכנה את
 מהר"ם מפדוואה (ר' מאיר ב"ר יצחק קצנילבוגן): הגאון הזקן מלא חכמה שארי
 ה"ה נ"י מהר"ר מאיר מפדוואה (שו"ת סימן ו' עמ' יט). וכך גם: "והכל תלוי
 בכבוד אדונינו שאירנו הגאון המופלג המאיר עיני ישראל בחכמתו, ובתורתו
 מהר"ר מאיר נר"ו (שו"ת סימן כה, עמ' פד). כאן נתקלנו בתופעה מעניינת:
 לא מצאנו בכתבי המהרש"ל שם ושארית לאביו כשמועות, פרשנות, או הנהגות,
 כדרכם של בניס המכבדים אבותם.

(4) עפשטיין עמ' שיט הע' 5.

(5) כרם שלמה עמוד א (כנראה בעקבות גרץ ח"ז עמ' 338), ואחריו נמשכו רבים.
 זה מוכח עפ"י תאור המהרש"ל בשו"ת סימן יב, עמ' מ' "... כי כאשר נולדתי
 בעיר בית אבותי על ברכי זקני, והורגלתי על זרועותיו...". וזקנו התגורר בפוזנא.
 אמנם אסף משהו עמ' מה הע' ח, העדיף נוסחת "גדלתי" במקום "נולדתי", ברם,
 זה שיבוש, וכך הדפיסו בשגגה בכל הוצאות דפוס שו"ת מהרש"ל החל מפירדא
 תקני"ח ואילך - ללא שום ביסוס. שמא יש להעדיף גרסת דפוס שני, לובלין שנייט
 (דף יא ע"א): "גודלהי", ומשמע מקטנותו, ואין לנו שום ראיה למקום הולדתו
 של המהרש"ל. אין להחשב בדעת רב צעיר, תולדות הפוסקים ניו-יורק תשי"ח,
 ח"ג עמ' 74 ו- 77 הע' 6 שיהוליד" את המהרש"ל באשכנז "הזקנה והגוססת" (א"כ
 התכוין לפוזנא!), ובשל אופיו עבר לפולין "הצעירה המלאת כח נעורים". חכם זה
 שגג חמורות בהבנת קטע מספרו של רר"נ רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד ירושלים
 תשי"ב, עמ' א. המלים "רב מובהק בארץ אשכנז הגאון ר' שלמה לוריא", אינם אלא
 ציטטה מדברי מדפיסי השם בקושטא [בשנת שמ"ג, ראה תוספות הברמן שם, יערי,
 הדפוס העברי בקושטא, עמ' 131-132. מס' 205].
 הרגשתו ותחושתו של ר"ד קויפמן בדבר הולדתו של המהרש"ל בוורמישא, כבר
 נדחו בצדק רב ע"י רח"נ דעמביצער: "ונוכחנו לדעת כי בדברים כמו אלה אין
 סומכין על דברים שבלב כי דברי סופרים צריכים חזק עפ"י ראיות ברורות
 ונאמנות". כלילת יופי, קראקא תרנ"ג, ח"ב, קכז ע"ב, קמ ע"ב.

(6) עיין הערת שפ"ר לדברי ימי ישראל לגרץ, חלק ז, ורשה תרנ"ט, עמ' 338 הערה 3,
 שכתב: שנת הולדת המהרש"ל יש להוציא מזה: בשו"ת סי' סד יספר כי למד ונתגדל
 על ברכי זקנו ר' יצחק בפוזנן לעת השריפה הגדולה ואז נשרפו כל ספרי זקנו,
 השריפה הזאת היחה "במאי 1535-רצ"ה והי' אז רך בשנים...". אלא שהמעין
 בשו"ת סימן ס"ד יראה בעליל, שהמהרש"ל לא קישר כלל מבחינה כרונולוגית בין

תצלום 2

/...

למגילת רות⁴, ואשכול הסופר למגילת אסתר⁵. ברשימה זו, שנכתבה על ידי המחבר בעת זקנתו, לא נכללו פרטים אוטוביוגרפיים רבים הכוללים ברשימה אחרת, קדומה יותר, המצויה בכתב-יד⁶. מתוך רשימה קדומה זו, ועל סמך הערות אחרות שבכתבי הרא"ס⁷—ובעיקר מחקר הבתבים שטרם נדפסו— ניתן לשרטט תמונה מלאה, אמينة ומגובשת יותר על קורות חייו ופועלו של המחבר, משנת רנ"ב ועד שנת רס"א, שהי' כנראה שנות החמישים והשישים לחייו⁸. על הרא"ס בפרק הזמן שבין שנת לידתו ועד לשנת הגירוש, רנ"ב, לא ידוע לנו דבר, לא מפי המחבר ולא מפי אחרים, מלבד הערות תלושות אחדות. ברשימה אוטוביוגרפית שכתב בשנת רנ"ז, בעיצומם של תלאותיו ונדודיו מפורטוגל לצפון אפריקה, הוא מעיר: "וטמנתי את אלו הספרים שחברתי, פי לחורה ותמש מגלות ופי למסכת אבות, וגם ציור הכסף שחברתי. בימי נעורי"⁹. מסתבר מכאן שבתקופת ארוכה זו חיבר חיבור אחד ויחיד, שפן את שמונת חיבוריו האחרים החל לכתוב בשנת רנ"ב, כפי שנראה להלן¹⁰.

הערות אחרות מתייחסות בעיקר לתחום פעילותו הציבורית בפרק זמן זה. במאמר אחר, שבו הוא קובל על תופעות של קלגות-ראש בבית הכנסת, הוא כותב: "דרשתי את זה פעמים רבות קודם הגירוש, כי אעפ"י שישיראל עוסקין בתורה אין מוכבדין אותה"¹¹. כנראה שימש הרא"ס דרשן ומכיה ברבים, ודבר זה מתאשר משני מאמרים אחרים. באחד הוא מצביע על חידושו החשוב בפרשת בני עשיו, ומסיים בנימת התפארות: "דרשתי אותו בביתו בקאשטיליא קבוץ חכמים, ושבוחרו. וחכם אחד מן המקובלים בזהר היה מגמגם ואומר שניראה לו שהוא מן הזהר, ואמרתי לו שאם ישלחני אלי עבידנא יומא לרבנן"¹². במאמר השני הוא מתפלפל ביישוב סתירה שבין שני כתובים, ומעיר: "וחרץ לי אשכנזי אחד כי בכאן נראה ענוותנותו של הקב"ה שרמז לי למשה בזה וגו"¹³. תירוץו של החכם האשכנזי הוא, כנראה, מעין השגה של אחד השומעים את הדרוש בדומה להשגתו של אותו חכם מקובל, שהוזכר במאמר הקודם.

עיר מולדתו ומקום מגוריו של הרא"ס נקבעת בדדי כל הביוגראפים שלו

4 בארטפלד תרס"ח, י—א.
 5 דראהאביטש תרס"ד, עמ' כב.
 6 הרשימה מובאת במלואה להלן בנספח, סימן א, עמ' 226—228.
 7 בשנת רס"א התלונן על היסקנה שהתישה את כוחו. ראה להלן, עמ' 221.
 8 ראה להלן בנספח, סימן א, עמ' 228, שורות 39—40.
 9 להלן, עמ' 210—211.
 10 צורר המור, וינצייה ש"ן, פקודי פט ע"ג (להלן הציטוטים ממהדורת זו מהדורת רפ"ב, שהיא מהדורתה הקדומה ביותר, אינה נוטה לשימוש משום שדפיה אינם מסומנים).
 11 צורר המור, וישלת, מז ע"ג.
 12 שם, בא, עא ע"ב.

לתולדותיו של ר' אברהם סבע

מאת

דן מגור

א

נ"ש ליבאוויטש פותח את ספרו, ר' אברהם סבע וספריו, במאמר: "אין עושין נפשות לצדיקים, דבריהם הם זכרונם" (ירושלמי, שקלים ב ח). בכך מתכוון ליבאוויטש להביע את קובלתו על העובדה, שעד כה לא זכתה תורתו של ר' אברהם סבע [להלן: רא"ס] לתשומת לב². ואכן, ליבאוויטש היה ראשון שגילה עניין בכתביו של הרא"ס, ודלה מהם רשימה של פירושים, אמרות, משלים וחיבורי לשון. אולם, מלבד אנתולוגיה זעירה זו, אין בספרו של ליבאוויטש סקירה או ניתוח ביקורתי של גומא בלשונה מתורתו של הרא"ס. סקירתו הביקורית והקצרה כוללת בעיקר פרטים על שמותיהם ומספרם של כתבי הרא"ס, ואותם דברים מצויים גם בספרי ההיסטוריונים והביוגראפים העוסקים בקורותיו של תקופת גירוש ספרד³. ביחס לפרישת חייו של האישי ולהתליך כתיבת חיבוריו אין בסקירות אלה אלא פרטים מעטים, שאינם מתכלדים לכדי תמונה כוללת. ליבאוויטש ואחרים מסתמכים על רשימה אוטוביוגרפית אחת, קצרה וכוללת, לנית, המובאת כפתיחה של שניים מפתחי הרא"ס שראו אור: אשכול הסופר

1 נ"ש ליבאוויטש, ר' אברהם סבע וספריו, בולקין תרצ"ו, עמ' ב.
 2 בעת כתיבת דברים אלה פורסם מאמרו של ג' גנאל, ובו סקירה כללית על כתבי ר' אברהם סבע ועל חוכנם. ראה "פרק בהגותו של דוד גירוש ספרד", סיני, עד (תשל"ד), עמ' 10—פ.
 3 ראה קורא הודות לר' דוד קוגנפורט, ברליו תר"ו, לג ע"א; דברי ימי יש"א בתורגמא לשלמה רוזאניס, א, הסיאטין תרס"ח, עמ' 104; ש"פ רבינובין, מוצאי גולה, ורשה תרנ"ה, עמ' 33—34; י. טולדנו, גר המערב, ירושלים תרע"א, עמ' 82; ש' בובר, מבוא למדרש תנחומא, ניו יורק תש"ז, עמ' 114; ר' יוסף בן נאיה, מלכי רבנו, ירושלים תשכ"ה, ערך אברהם, וכן שם הגדולים לחיד"א, תל אביב תש"ל, בערכו.

שנות בכתביו. שתי תופעות מיוחדות פורק זה: (א) תלאות הגירוש מספרד, המעוררים החיצוניים והפנימיים שפקדו אותו וקשרו את גורלו עם יתר אחיו המגורשים; (ב) עבודתו הספרותית האינטנסיבית. בתקופה קצרה, עד שנת ר"ס, השלים את כתיבת ארבעת החלקים של פירושו לתורה, והוסיף עליהם פירוש למסכת אבות ופירוש לחמש מגילות. כל מגילה ופירושה. כאשר אבדה המהדורה הראשונה של פירושי, בעיצומו של הגירות בפורטוגל, שב וכתבם במהדורה שנייה.¹⁸ נראה, שאחד ההסברים לפעילות ספרותית רבה זו היא, שמאורעות הגירוש החריזו בו תחושה של שעת חירום, והמריצו אותו להעלות את תורתו על הכתב בלא דיחוי.

ג ר"א"ס מתאר את תלאות הגירוש בקצרה:

וכשהייתי בקאשטיליא בעידי סמורא, שקט ושלו על שמרי, נתתי אל לבי לדרוש ולתור בתורה, והתחלתי לחבר ספר נותן אמרי שפר בחמשת חומשי תורה... ושם חברתי הספר הראשון עד פרשת ויחי. ואז חרה אף ה' בעמי ויחשם מעל אדמתם. והמלך פרננדז גירש את כל היהודים שבמלכותו. ומהם הלכו לנבארה, ומהם נכנסו לאיזת, ומהם נכנסו למלכות פורטוגל, ומהם מהו במצות וברעב, ולכל מקום שהיו הולכים לא נשא אותם הארץ. ואני בתוך תולה נשארתי בפורטוגל בעיר גימארש, ושם נתיישבתי וכו'.

"צורר המור" כחב ד אוקספורד 254, 16723, סדר ויצא (אין עימוד בכתב היד)

מכאן הוא עובר לסיפור שלביה של עבודתו הספרותית. תחילה השלים את ארבעת החלקים של פירושו לתורה, והוא מספר על המקורות שמהם שאב את תורתו; לאחר מכן חיבר פירושים לחמש מגילות ופירוש למסכת אבות, שבו דן כנראה בענייני הלכה ומוסר: "ושם דרשתי סמוכים בכל ששה טורים טורי אבן, ופרקים כשמות החורים והסגנים, קשור בבתי הנפש והלחשים, כתוב בתומים ואורים".¹⁹

אסנו האישי והטראגי ביותר, התרגש עליו בשנת רנ"ז, שבה גור מגואל מלך פורטוגל, בלחצה של אשתו איזבלה,²⁰ גירש על כל היהודים שבמלכותו. יש לזכור שבשנים הראשונות למלכותו, נטה המלך מגואל חסד ליהודים, כמוכר, מתוך אינטרסים כלכליים. אולם אהבתו לאיזבלה, שדרשה בכל חוקף את

18 עיין להלן.
19 להלן בנספח, סימן א, עמ' 227, שורות 23-25.
20 אין זו איזבלה אשתו של פרננדז מלך ספרד, אלא אשתו של מגואל מלך פורטוגל, שאף היא נקראה כך — איזבלה הצעירה.

במחוז קאשטיליה¹³, ולכך מצטרפת עדות ברורה מפי המחבר: "וכשהייתי בקאשטיליא בעידי סמורא / שקט ושלו על שמרי / נתתי לבי לדרוש ולתור בענייני התורה / וגו'".¹⁴ העידי סמורא הייתה אפוא עיר מגורו, שבה חי ופעל עד שנת הגירוש. הנחה זו מתאשרת גם על פי תעודה אחת שפירסם י' בער, ובה סקירה על המשפט שנערך בסמורא נגד שמואל סבע. אחיו של המחבר, וכן פרטים על עמדתו של המחבר ביחס לפסק הדין.¹⁵ גם טולדנו מציין מובאה מפיו המחבר המאשרת זאת: "וראיתי בק"ץ סמורא תקון מחכמים גדולים שקבלו מחכמים גדולים מהם".¹⁶

שנת תולדתו של המחבר אינה ידועה. בכל כתיביו אין הערה המתנייחת למניין שנותיו. ידוע כי בשנת רנ"ז היה הרא"ס אב לבנים נשואים, כמסופר ברשימתו: "ואז עובתי את ביתי ונחלתי וכל מחמד עיני וספרי במדינת פורטוגל ושמתו לדרך פעמי ללכת לעיר הגדולה עם בני הגשואים ואשתי...".¹⁷ ניתן לשער כי היה אז בן מ"ה או ג' שנים, לפני שדברים אלה נכתבו בשנת רנ"ז, הרי גולד בין השנים ר"ח—ר"י ב.

בשנת רנ"ב נפתחה תקופה חדשה בחייו, המתוארת ברשימותיו ובהערות 13 ראה מראי המקומות לעיל, בהערה 3 (יציאת מכלל זה היא הערתו של בובר, הקובע את ליסבון כעיר מולדתו של הרא"ס, אך אין לכך שום סימוכין; עיין מובאו למדוש תנחומא, עמ' 114). ליבאוויטש מצביע על ידיעתו של הרא"ס בליסון מצרית כראיה שיש לדפש את עיר מולדתו מחוץ לחצי האי האיברי, ראה ליבאוויטש (לעיל, הערה 1), עמ' 7. גם ר"ר אברבנאל, שאיש אינו מפקפק במצאו הספרד, מפרש את המלה "טוספת" על-פי לשון מצרית (ראה פירושו לתורה, ירושלים תשכ"ד, עמ' ק"ב). וכן מגלה ידיעה במנהיגי הפולחן של המצרים, כפי שמעידים פירושו במקום אחר (שם, עמ' קה, וכן עמ' צ"א).

14 ראה להלן בנספח, סימן א, עמ' 226, שורות 1-2.

15 ראה ראה בנספח, Spanien, Erster teil Urkunden, Zweiter Band und Register, 371-376, סימן 351. זהו מסמך משפטי (ראה גם י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל-אביב תשי"ט, עמ' 418. תעודה כב, סי' 351). המסמך כתוב בספרדית ומסופר בו כי בשנת 1485 גזר בית הדין של סמורא דין מות על שואל סבע. אשמת הגדון כרוכה כנראה בעדות שקר שמסר נגד ר' שמואל ואלנסי, רבה של סמורא. ר' אברהם סבע ערען על פסק הדין, בטענה שהמשפט נערך בלי נוכחות הסניגור. בו בזמן הוציאו השלי-טונות פקודת מאסר נגד כל המשפחה, וביניהם הרא"ס עצמו, על שהעלימו מהשלי-טונות ידיעות בדבר חרכוש של אחיהם הנידון. הרי למאורע זה מצוי במאמר אחד, שבו כותב הרא"ס: "לכלו אין לדון לדיני כותים לפי שבאים מכוח הדין הוא עשו איש אודם ואין להם פשרה ורחמים, אלא יין חמר מלא מסך מדת הדין הקשה וכו'". (צורר המור, משפטים, עט צ"ב).

16 נר המערב (לעיל, הערה 3), עמ' 82. הדברים הובאו מן החיבור "פני תתפילת על דרך הסוד" שממנו שרד עמוד אחד בלבד (כתב-יד ששון 9.19.39, עמ' 231).

17 להלן בנספח, סימן א, עמ' 227, שורות 30-31.

אליעזר שלוסברג

לדרכי פרשנותו של ר' אברהם סבע בפירושו על התורה

ר' אברהם סבע (להלן: ר"א"ס) נולד בעיר סאמורה שבקסטיליה אשר בספרד באמצע המאה החמש-עשרה. עם גירוש היהודים בשנת 1492 נדד לעיר נימארש שבפורטוגל, אך גם שם לא שפר עליו גורלו. לאחר ששני בניו הוטבלו לנצרות בעל כורחם, עזב ר' אברהם את העיר ועבר לליסבון, כשהוא מותיר אחריו את ספרייתו העשירה. עם היכנסו לליסבון הוטל לבית האסורים, שם שהה ששה חודשים. אח"כ הועבר לארזיליא, ועם שחרורו נדד, כרבים מגולי ספרד, לצפון-אפריקה. לאחר שהייה של כארבעה-עשר חודשים בעיר אלקצר אלכביר שעל החוף הצפון-מערבי של מרוקו, הגיע ר"א"ס בשנת 1497 לעיר פאס, מרכז התורה והחכמה בצפון-אפריקה כולה. בבואו לפאס חלה במחלה קשה, אך החלים ושב לדרוש ברבים, כפי שעשה עוד בקסטיליה מולדתו. ידוע, כי בשנת 1508 שהה בעיר תלמסאן, אך ממועד זה ואילך אין בדינו מידע בדוק על קורותיו. ההשערה המקובלת על החוקרים היא, שהוא שם פעמיו לאדריאנופול שבתורכיה, על מנת להדפיס בה את פירושו על התורה. מאדריאנופול הפליג לאיטליה, אך נפטר בלב ים מול חופי וירונה. שנת פטירתו איננה ידועה, אך ברי, שבשנת 1538 לא היה עוד בחיים¹. עוד בספרד החל ר"א"ס לכתוב את פירושו על התורה, שאותו כינה בשם 'צורר המור'. כמו כן חיבר בקסטיליה את ספרו ההלכתי המקיף 'צורר הכסף'. בנימארש שבפורטוגל השלים את הפירוש לתורה וכתב פירושים לחמש המגילות ולמסכת אבות. כאשר נאלץ לנדוד לליסבון, נטל עמו את חיבוריו, אך בשל האיסור שהטילו השלטונות הנוצריים על הכנסת ספרים הכתובים עברית לעיר, קבר את כתביו מתחת לעץ זית מחוץ לעיר. בבואו לפאס כתב מחדש את 'צורר המור', פירושו על התורה, וכן פירושים על מגילת רות², על מגילת אסתר³ ועל מסכת אבות⁴. בעיר תלמסאן חיבר שני חיבורים קבליים⁵. כמו כן חיבר פירוש על הפרק הראשון של מסכת ברכות (פירוש זה לא שרד). מעדות בלתי ישירה מסתבר, שחיבר גם פירוש לספר תהילים⁶.

פירושו של ר"א"ס לתורה נכתב בשנת 1500 לערך, כפי שהוא עצמו מעיד, אגב דיונו בשאלה מדוע נכתבו מסעי בני-ישראל בתורה: "מיום אשר גלינו מארצנו עד היום הזה, שהוא קרוב מאלף וחמש מאות שנה, יעלו המסעות לאין מספר, כשתוציא אלף וחמש מאות שנה לארבעים ארבעים שנה, ובכל ארבעים

1. לסיכומים מפורטים על תולדות חייו של ר"א"ס, ראה: י"מ טולידאנו, נר המערב, ירושלים, תרע"א, עמ' 81-83; נ"ט ליבאוויטש, ר' אברהם סבע וספריו, ברקלין, תרצ"ו; הקדמתו של אברהם גרוס ל'צורר המור', מהדורת יוסף אלנקוה, חי"א, ירושלים, תשמ"ה, עמ' 19-24; דן מנור, 'תולדותיו של ר' אברהם סבע', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ב (תשמ"ג), עמ' 208-231.

2. אשכול הכופר על מגילת רות, ברטפלד, תרס"ח.

3. אשכול הכופר על מגילת אסתר, דרהוביץ, תרס"ד.

4. הפירוש, אשר רק חלקו שרד (מפרק ד משנה טז), ספון עדיין בכתב-יד (נמצא באוסף מרצבך שבפרינקפורט ומספרו: Heb. 163.8).

5. שני החיבורים הם: פירוש התפילות על דרך הסוד ופירוש על עשר ספירות. כמו כן העתיק ר"א"ס ספר קבלי אחר, בשם לבנת הספיר, ראה: משה חלמיש, 'על המקובלים במרוקו', דעת 16 (תשמ"ו), עמ' 93.

6. לפרטים מלאים על חיבוריו של ר"א"ס ראה: דן מנור, 'כתבי ר' אברהם סבע', ספונות יח (תשמ"ה), עמ' 317-338. מן הראוי לציין, כי הפירוש על נבואות חגי וזכריה, שפורסם ע"י אברהם גרוס (Abraham Gross, 'R' Abraham Saba's Abbreviated'), in: Isadore Twersky (ed.), *Studies in Medieval Jewish History*, Massachusetts Messianic Commentary on Haggai and Zechariah, London 1979, vol. 1, pp. 389-401 (- London 1979, vol. 1, pp. 389-401) איננו חיבור עצמאי, אלא חלק מפירושו למסכת אבות.

כלילת יופי

ידי תולדות רבינו הגאון הגדול מו"ה יעקב יהושע מקראקא בעל הדושי פני יהושע. שהיה אב"ד ר"מ בק"ק לנ"ב ב"ל"י, מו"ה פראנקפורט דמו"ה, ושם מנוחתו כבוד.

בשנת ה' אלפים ת"ס/ל'צ"ה, נולד פה קראקא, הגאון הגדול שר התורה, מו"ה יעקב יהושע אשר זכה וזכה את הרכיב בחבורי הקיריס, המארים כספרים, ר' חלקי ספרי "פני יהושע", חרושים נפלאים על ר' סודרים, אשר נתקבלו באהבה בכל תפוצות ישראל, טאז ועד היום הזה, אביו ר' הרב הגדול נגיד ופצוה מו"ה צבי הדיש ז"ל אשר היה לו הון ועושר בביתו, ותורתו היתה אומנתו, ואמו הנכירה היתה בתו של רבינו יהושע ה"ף רבו של רבינו השיך ז"ל, בעהמח"ס מגיני שלמה וש"ת פני יהושע, שהיה ריש מתיבתא פה קראקא ונפטר בי"ז אב בשנת ת"ח לפ"ק — והמה קראו את בנם היולד ג"כ בשם "יהושע", כשם זקנם הגאון ר' יהושע בעל מגיני שלמה, אך במשך הזמן ניתוסף לו ג"כ שם יעקב, וככל מקום חתם אי"ע "גאם יעקב יהושע מקראקא", ובני ילדותו כדוהו עזר עלם רך וענוג נחתך בבית אבותיו הקיריס, ולקח לקח טוב מפי הורים וסורים, וכה נתגדל פה בתורה ובחכמה על ברכי חכמי גדולי עירו, בחברת שאר בני עליה ממשפחתו הדמה והנשאה שהיו ג"כ מגיני וכבדי של הגאון סודרי" בעל מגיני שלמה זקנו, אשר שקדו פה על דליתות התלמוד והפוסקים בעיון ובשקידה גדולה עד אשר במשך הזמן נעשו לגדולי הדור ואירי התורה, ואלה אשר נשארו פה בגדלותם נתקבלו אח"כ להיות יושבים על סדין ולפורי הוראות, בני דינא רבה פה בעירו, והרבה מהם נסעו מזה כי נתקבלו לאב"ד ולרי"ט בקהלות אחרות להריב"ץ תורה בישראל, והמה באו בכתובים בפעמ"ס הקהל דפה במקומות שונים פ), והבינו יהושע בהיותו עוד עלם קטן

6) ובתולדות הגאון רבינו משה"ל בעל מגיני שלמה אשר כתבתי זכרתי מסתי ע"ס כל בנינו וכדו"ה אשר היו אמי ע"ס נחמה ונבולה דוד אשר זרז עד זמן אחרון, ופה ארסוס בקבלת ק"ק משה ע"ס פני סוד"ק לענייניו: דע כי לרבינו משה"ל בעל מגיני שלמה גי"ס גדולים, הראשון ה"ם

כלילת יופי

קט

קטן יעקב וחביב, ראה פה את פני משה הוא דורו הזקן הרב הגאון מו"ה משה בהגאון סודרי" בעל מגיני ז"ל אשר היה לו תורה וגדולה במקום אחר, גם בנין וחרטין רבני, והיה ג"כ דיין ראשון פה קראקא בערך ארבעים שנה משנת ת"ח עד שנת תמ"ח לפ"ק, ונתקבל ג"כ להיות אב"ד בכמה קהלות גדולות וחשובות, ולא רצה לקבל מחמת ענותנותו

היה הרב הגאון מו"ה משה ז"ל שהיה דיין ובלש ג"ד פה קראקא יומ"ה מלכדיעם טעם והפטר כה ציום ל"ח אייר תמ"ח לפ"ק, (פנקס סמ"ח פה), וגנו טעמי היה הרב הגאון מו"ה מייס ז"ל שהיה אב"ד ורי"ע בק"ק קללומעם ובסוף שנת תמ"ח ג"ל נהסכמה על שפה לב אביה על הסוכה ונפטר בשנת תל"ג (מנחת קודש מ"ח סימן מ"א), וגנו הסליטי היה הרב"ה מו"ה יהודס ל"ב ז"ל שה"ן זן זקונים לרבינו ז"ל ונפטר בקול"ה טע"ס ציום ר' כ"ד מנחם מנח"ל לפ"ק (פנקס סמ"ח פה), ותוערו של הרב"ז מו"ה משה הי"ל זן רבינו בעל מגיני, נודע לנו כי בנו הרב מו"ה מרדכי ז"ל נפטר פה עוד צמיו ציום י"ז אלול תכ"ד לפ"ק, והניח אחריו שני בנים קטנים וחס הרב"ה מו"ה יהודס והרבי"ז מו"ה אליקים יעקב, והם נתגדלו פה על ברכי זקנם אי"ה אביהם הרב"ה מו"ה משה הי"ל אשר היה לו הון ועושר בצמיו, והרבי"ז מו"ה אליקים יעקב נפטר עודנו גמיו עולמוי וקבע ישיבתו בק"ק סוד"ק מוקם משכן למיו וצני שיניה בק"ק סוד"ק, ונשגת מע"ה סול"ה לאור נדפוס אונשטערס הספר מגיני שלמה, ולפ"כ גם ספר טר"ח פני יהושע טע"ה ע"אני זקנו הגאון ז"ל (וראה מזה נהקדמות ע"ס) — ולרבינו בעל מגיני ז"ל ג"כ ארבע נשות נבירות ועדינות, האשונות היתה אשת הרב הגדול מו"ה פנחס סב"ל אשר ה"י מנכנדי העיר פה עוד צמיו מותנו הגאון ז"ל כמנאור בפנקס הקהל פה, וס"ה נפטרה ז' חשגי תכ"ד כתי"ש בפנקס סמ"ח פה, (וכמדותה שהיא היתה אמו זקנתו של רבינו יעקב יהושע ז"ל בעל מודטי פני יהושע) — וגמו הטניה היתה אשת הרב הגביר מו"ה אנדסס סב"ל רלש ומנהיג פה ק"ק קראקא והעדינה, וגנו היה הגאון מו"ה שמואל סב"ל (מנח"ל דני בשו"ה ה"ם הגאון הסקול"ה מו"ה יעקב ז"ל סלודשיק סוד"ק ומדינת סול"ין גוד"ל) והוא נחנ"ל פה צמים אביו הגביר ז"ל לחורס ולמטערה, ובמקבל לאב"ד ולרי"ט בק"ק מעידיעס והחס נתקבל לאב"ד ולרי"ט בק"ק ישיב והגל"ל ובמהלג שנת חס"ה ג"ל נהסכמה צ"ן גלוני סוד"ק דר"ח סול"ין צידי יערסלובו, על ספר מגיני שלמה מרבינו

הגאון

אהבה רבה לאהובי תלמידי הותיק פיה ני רגז ורמס מוהרר יעקב יציר ולא אדע מאין לו לבעל מצביק כי הוא זה. אחרי אשר לא נזכר כא' בשמו בלבד. (נה) ה"ך יעקב כ"ר ישכר בער. אביד בעיר טרעמבאוועל וראב"ד ומיצ פה ומצבתו נעתקה במצביק (ח"א 1 סי' ג' וח"א 2 סי' צ"א) והרות עליה.

ביום ג' (צ"ל ג' ב' שטט תע"ח לפ"ק.
 מזה ציון עלי אבן פנה. מקוי הכמה ובינה היבית חיה ושהה לזע מי מות ונצחק
 דן דינא וכל מעשיו באמונה, ואדם לא יבנה, ה"ה הגאון הגדול המופלג מו"ה יעקב
 ביה"ח מו"ה ישכר בער וללה"ה אביד ומ"ץ דמה חך העיר. בוכות זה הנצב"ה:
 (נה) ה"ך יעקב יהושע כ"ר צבי הירש. הוא הגאון בעל פני יהושע גולד

בשנת אמה לאביו ה"ך צבי הירש בן ה"ך שמואל ווענדוויטשילער מק"ק רישא ונוכר בשער ספר עשרת צבי (ואלקווא תקכ"ז) ואמו אשת ה"ך צבי הירש היתה הצנועה מ' מרים בת הפרנס ה"ך אברהם הלוי, ויש לו הסכמה בס' ורע אברהם על התורה ובעין יעקב (אפשרדם תמיד) ואשת ה"ך אברהם הלוי היתה בת הגאון בעל מגיני שלמה ונקרא על שמו, והיה הגאון ה"ך יעקב יהושע נ"ד הגאון בעל מגיני שלמה ונקרא על שמו, ובעודו כימי עלומיו יצא שמו למרחוק והתחתן עמו הגביר מוהר"ר שלמה סג"ל לאנדא ראש ומנהיג בלבוב (ע"י אות ש' סי' תקי"ח) ויהן לו את בתו מרת לאה לאשה, ועוב עיר מולדתו קראקא והלך אל חותנו ללבוב ושקד פה על התורה, וראשי הקהל מנהו משגיח על המלמדים, וכלי הרמנא ממנו לא היתה רשות לכל איש להיות מלמד, אחיד נחמנה לפרנס ומנהיג פה, והיה תופס ישיבה בביתו, אולם ביום ג' כסלו תס"ג נהפך עליו הגלגל כי נפגתה הכערת פמה חביות אבק שרפה נהרסו כמה בתים והיו לשרפה אש והנהגו שלשים ושש נפשות מישראל ובתוכם גם אשתו מרת לאה ובתה הילדה גיפ"ל וחמותו (אשת ה"ך שלמה סג"ל הנ"ל) מרת רייזל וגם אביה ה"ך שמע"ל כ"ץ ואחי חמותו ר' מרדכי כ"ץ ולכבוד נשמתם נדב אח"כ פרוכת לבית הכנסת הנמצאת עד היום, גם הגאון בעל פני יהושע בעצמו היה מסוג תחת ערמת האכנים והחול מהכתים הנהרסים, אך כאשר החלו לחפור בגלי המפלת נפתח לו כעין שכל צר ויצא בשלום בלי פגע, ובהיותו בתוך המהפכה נדר נדר כי אם יהי ה' עמו ויקדיש כל ימיו לתורה כאשר יספר בעצמו בספרו, לפני יהושע בהקדמתו לסדר נשים וז"ל: והנה קבלתי עלי לחובה ונדרתי בדבר הנדרו ביום צרתי יום ג' כסלו שנת תס"ג לפ"ק בק"ק לבוב, שלו הייתי בביתי ורענן בהיכלי עם חברים תלמידים המקשיבים לקולי, ופתע פתאום היחה מעיר לגל ההפוכה כמו רגע, לא חלו בה ידים וקול זועה לא שמענו, כי אם קול הבערה אשר יצאה לחלק ופיראה האש הגדולה המתלקחת אשר נפלה בארמנותינו ובחלונינו עיי כמה חביות גדולות ונוראות מלאים אבק שרפה, שהיו לשרפת אש עד שנחרסו הכתים ממחרתם, כמה בתים גדולים ובצורות חוצה עד לשמים, הושפלו עד לעפר, ערו ערו עד היסוד בהן, ונהרגו כששה ושלשים נפשות קדושים מישראל, ובמך החללים גם לן מגרי ביתי זו אשתו הראשונה ניעה, ואמה ואבי אמה עד

בקראקא בשנת ת"ס ולדעת אחרים

שהגיע ז"כ לצרת הבה בני הקטנה אחת היתה לאמה והיבנה עלי ביתה שאת, וגם אנכי הייתי מן הנפילים מאגרא רמה לבריא עמיקתא, ובאתי בעמקי מצולה בארץ החתהית ממש כבתוך המכתש, מחמת כובד משא הגלי גלים שנפלו עלי וקורות בחיני יותר מקורות בית הבה, ולא נתנתי השב רוחי, ואברי אינם ברשותי, אסרתי נגורתי, בדמי ימי אלכה, פקדתי יותר שנותי כו', אמוס בחמלת ה' עלי לא נתנתי אלקים להרע עמדי וכמו ערך שליש או רביע שעה אחר ששקש וסר מונף קול המפולת, וכבר יצאתי סבל ודאי סכנת נפשות לירי ספק, אז אכרתי עודני בתוך הגל, אם יהי אלהים עמדי ויוציאני מן המקום הזה לשלום, ויבנה לי בית נאמן להרבות גבולי בהלמידים, לא אמנע עצמי מכוחלי בית המדרש ולשקוד על דלתי העיין בסוגיות הש"ס והפוסקים, וללון בעוסקה של הלכה אף לינות הרבה בענין אחר, וכזה חשקה נפשי לילך בעקבות אבותי היה אבי אמי רבנא הגאון המנוח המפורסם מוהר"ר יהושע ז"ל אשר שמו בקרבן, האביד ור"מ דק"ק קראקא שחבר ספר מגיני שלמה לישב קושיות התוס' על רש"י ז"ל ולישב מה שמנהיגו התוס' בהינא, ובעת ההיא עדיין לא זכינו לאורו של הספר הנ"ל, רק מאשר אבותינו ספרו לנו לזשמע אוון תאכה נפשי ללכת גם אני בדרכיו, אני שרם אכלה לדבר הדברים בלבי שפע ה' בקול עני ונתן לי מהלכים בין העומדים כמין שכול אש עשה לי, ויצאתי בשלום בלי פגע, וחבל לא היה בי, אז ידעתי נאמנה כי מאת ה' היה הדבר ממש במקום שאין מצילין, ומאו הלאה שמתו הדברים אל לבי שיהא עוקד למורי כדבר הלכה בסוגיות הש"ס והפוסקים, ושלא להעלות על הכת שום דבר כעניני הדריש, כי שאר למודים הם רחוקים ממרכז למוד האמה, אם לא לעתים רחוקים. אח"כ הוכיח לו ה' אשה מרת טובא בת הנגיד מו"ה ישכר בעריש מלכוב אשר ילדה לו ארבעה בנים ושתי בנות ואלה שמותם: (א) הגאון מו"ה ישכר בעריש ז"ל אבד"ק פודהייץ (ע"י הל"ן סי' שיר); (ב) הגאון מוהר"ר אריה ליב אבד"ק סקאהל וק"ק סווירו ור"ש מתיבתא דק"ק פפר"ם ואח"כ אבד"ק הטבר (ע"י אות א' סי' צ"ו); (ג) הגאון מוהר"ר נתן אבד"ק דאבראמיל (ע"י אות ג' סי' תס"א); (ד) המופלג מוהר"ר שמואל מבראדי (ע"י אות ש' סי' תק"ם); (ה) בתו הרבנית מ' פינגלא אשת הגאון מוהר"ר שלמה דוב בעריש ז"ל (ע"י אות ש' סי' תקכ"א); (ו) בתו אשת הגאון מוהר"ר נפתלי הירץ ז"ל בן הגאון מו"ה משה אלהן ז"ל אבד"ק שאריוגראד בן הגאון מו"ה יחיאל סיכל ז"ל אבד"ק בערזאן (נפטר בבערזאן יום א' כ"א אדר ת"ק) וה"ר יחיאל סיכל ה"י חותנו של הגאון מוהר"ר אריה ליב ז"ל בן הפ"י ובתו הנערה מ' מייסל נפטרה בברלין ונטח מצבתה נמצא בס' רבני בערלין' עד 32. והנה הגאון בעל פ"י נתקבד לאביד בעיר הקטנה סרלי ומשם נתקבל לק"ק קאריב ואח"כ לק"ק ליסקא ואח"כ בשנת תע"ז נתקבל לאביד ור"מ פה בעיר לבוב והגלילי, ובס' זרע ברך (ואנוכעק ה"ץ) נמצאה הסכמתו מן יום ג' ש' אלול תע"ז וחתום, הצעיר יעקב יהושע מקראקא חונה פה ק"ק לבוב והגלילי' וכן בס' יד כל בו נמצאה הסכמתו משנת תע"ז וחתום ז"כ חונה ק"ק לבוב והגלילי, והריבין פה תירה עם

בצלום

בלילת יופי

שלחו ראשי עדת מיין כרתב הרבנות אל רבינו את פניו כי יבא אליהם לכהן פאר בעדתם: למבוקשתם ונסע מברלין והלך לו לעיר מיין בשנת בכתר הרבנות משך שש שנים רצופות משנת זנת ת"ק לפ"ק, שאז נפטר בק"ק פ"ס דמיין הגאון "ך ז"ל בעל שו"ת "שב יעקב" שהיה אב"ד שם, בינו בעל פנ"י לאב"ד ולר"מ בק"ק ספר"מ, ובשנת על כסאו שם, ואז בא בהסכמה על השי"ע חושן פחדש עם הסמי"ע והשי"ך ועמם גם המ"י, ואהר" זכ הסכמת בנו הגאון מ"ה יששכר רוב בעריש ז"ל אב"ד ור"מ בק"ק פודהיי"ן, ונדבר ממנו להלאה: ול כסאו כספד"מ גם שם היה עינו ולבו כל הימים י"ם קרן התורה, ולהפיץ תושיה בישראל, וקנאת בין התלמידים אשר שקדו על דלתות בית מדרשו, ינתרחה הישיבה שם כל כך עד אשר ראו אלופי י שם כי נחויץ מאד למנות עוד ראש ישיבה אחר נו ז"ל, ואז נתנו עיניהם בבנו הגאון החריף מ"ה ר פני אריה על מסי"ב בק"ק, ומנוהו להיות גם הוא י"מ שם ויבואר מזה גי"כ להלאה, ורבינו ז"ל בלבד מרוד לעת זקנתו גם בסדר הדושי שיהיו טיבנים להשיב תשובות לכל הדורשים מאתו דבר ד' מרחוק ושוכותיו אשר הישיב בפפד"מ שם באה ברפוס ב"ם למהר"ם מדיסלדארף בסימן נ"ו (שם), ועלכך כל ת גם בן בעסקי הכלל לגדור גדר ולעמוד בפריץ (ג), וחי

כי בשנת תקי"א ותק"י"ב עזרו דברי רינות ומחלוקות ין רבינו הגאון צעל פני יהושע, וצין רבינו הגאון הגדול טן ז"ל צעל החומים והסליחי לאחר שנתקבל לאב"ד ולר"מ המזוהג וואלדסצנעק, נהרן הקומיעות שלו שילאו עליהן ידור עמדו אז לימין נדקו של הג"מ ישונתן ז"ל, אך הני ז אריה ל"ב מרישא האצד"ק אמשטרס מתן הגאון המכס ין מו"ה יעקב אצד"ק עמדן הנקרא בשם ר' יעצ"ץ בן הגאון

בלילת יופי

קיג

וחי יעקב יהושע מורנו ומאורנו כספד"מ שם שבע עשרה שנה יובע ויאסף אל עמיו זקן ושבע ימים בשנת תקט"ז לפ"ק, ובנוחתו כבוד כספד"מ שם:

העיר קראקא הרה וילדה, העיר לבוב גדלה שעשועיה, אויה נא לה! אמרה פפד"מ, כי אבדה כלי חסדתה: —
וא"ה הספרים אשר חבר רבינו ז"ל, אשר מהם נדפסו, ומהם נשארו בכתובים ולא יצאו לאורה עד היום הזה:

(א) ספר פני יהושע ח"א הדושים על מסי' ברכות ועל סדר מועד נדפס בראשונה כספד"מ בשנת תק"ב ואח"כ נדפס עוד הרבה פעמים בדפוסים שונים ובאחרונה בק"ק לבוב בשנת כת"ר לפ"ק:

(ב) ספר פני יהושע ח"ב הדושים על סדר נשים והם נ"י מסכתות כתובות, גיטין וקידושין, ובסופו כ"ב קונטרס אחרון על מסכתות הג"ל מהני ט"לי מעלוותא שנתהדושו מתוך החיבור בסידי דנפקא מיניה לדינא וכל זה יצא ראשונה ברפוס אמשטרס בשנת תצ"ט ואח"כ נדפס עוד הרבה פעמים בדפוסים שונים ובאחרונה בק"ק לבוב בשנת כת"ר עם תוספת הדושים והנהרות מאת הגאון הנודע מו"ה כהן פרענקיל זצ"ל האב"ד דק"ק לייפניק: —

(ג) ספר פני יהושע ח"ג והוא הדושים על מסכתות בבא קמא ובבא מציעא, נדפס בראשונה ע"י בנו הגאון מ"ה נתן ז"ל האבד"ק דאברטייל, ברפוס פפד"מ בשנת תקט"ז, ואח"כ נדפס עוד הרבה

הגאון המכס לני ז"ל, המה החזיקו אז ציד הגאון רבינו צעל פני יהושע ז"ל, וכתבו מרוכות זה על זה כמזכיר הכל צפרטות כפי' לוחות העדות וצ"כ שצדי לוחות, ועוד כספרים שונים, ואלם אין דעתי נוטה כלל להרחיב הדבור הזה ולכוזר את הישנות כאשר עשה סופר אחד בזמנינו כספרו "קורות היהודים", אשר הרחיב עון נפשו לנא ולהכריע ציניהם ורץ כל צדי אחרי שצדי לוחות" ללא אמת וללא כחן, והכל יודעים כי השגאה ונקלקלת הסורה, וכל קורא צדק ישכיל ויצין כי צדצרים כמו אלה השחיקה יפה, ואין לדבר ואין להכיר כלל אחרי מעתן של תלמידי חכמים וגאוני עולם, אשר האירו פני סגל בתורחם, ועד היום הזה לנו שותים בלתי מצלח חכמתם: —

כלילת יופי

מות הגאון הזה בכינה קראו למקוננות ותבואנה ותשאנה נהי עליכן כי סר צלכן, ועוד ועוד. יותר תקפו ונכרתה וגדל צדקתו וגדולתה וגם כל מה שעבר עליו מימי ילדותו עד יום פטירתו. תמצא הכל ספורש בספר יתולדות שלמה אשר יצא לאור בזמננו. זה יהוא מעשה ידי נכרו הרב החריף והשנון מו"ה יהודה ארון קלובר נ"י בן יקיר לבנימין ידיד ה' הרב הגאון מו"ה אברהם בנימן קלובר נר"ו מבראדי בן רבינו הגדול זצ"ל. והוא חום המשולש, פרי צדיק עץ חיים, ה' עליו יחידי. —

והנה כל זה רשמתי סכר לי לעצמי בספרי כלילת יופי הכולל תולדות נאוני בתראי, והעמקתי הדברים מה לכבודו חומה ולכבוד נשמת אביו רבינו הגאון הגדול ה"ר רש"ק לפ"ק. —

והנני ידו ומכברו והדשית באהבת

הצער חיים נתן דעמביצער החסיד קראקא ע"א.

כלילת יופי

ב. תולדות הגאון המפורסם רבינו הגדול הנקרא בשם רבי ר' העשיל זצ"ל, אשר היה ר"מ ואב"ד בק"ק לובלין, ובסוף ימיו בק"ק קראקא ושם מנוחתו כבוד.

דן כבר נודע ביהודה ובישראל ממורה שמש עד סבואו גדול יקר הפארת גדולתו של רבינו הגאון הגדול רבי ר' העשיל ז"ל, אשר כל הארץ האירה סכבודו, כי היה יחיד בזמנו ומופת דיוו בבורתו ובהכמתו בצדקתו ובענותנותו. וגם הרבין חורה בישראל יותר מכל הכסא וגדולי דורו זוכה להעמיד תלמידים הרבה, ומהם נאוני עולם ועמדי ההוראה אשר כל בית ישראל נשען עליהם עד היום הזה. וכבר מדובר סמנו נכבדות בקצת ספרי בעלי אסופית בזמננו זה, ואולם רק סברים מקושעים. אחת הגה ואחת הגה, ולמען לשמה לב עליו קדמוניות וקוראי עונג בתולדות גדולי ישראל, אסרתי לרשום פה את כל אשר נודע לנו אודותיו וגם סבנינו וניינו ונכריו, וחתני לוקחי בנותיו דור אחר דור עד זמננו זה, ואחת הסכת ושטע:

דע כי רבינו הגדול רבי העשיל זצ"ל הופיע באור הורתו במדינות פולין אחר מהצית המאה הרביעית מאלף הששי עד אחר התלת מאה החמישית, והיה נקרא בפי קצת בשם רבינו ר' העשיל מלובלין על שם עיר מולדתו או עיר מנוחתו בימי הורפנ. אביו היה הגאון הגדול המפורסם מו"ה יעקב איש חם כהרב מו"ה אפ"ים נפתלי הירש אשר גם הוא ז"ל היה פאר הדור והרהג ורבים יאותו לאורו, והיה בתולדה אב"ד ור"מ בק"ק בריסק דלישא, ושם הרבין תורה בישראל, וכבר נודע כי בשנת שצ"א בהיותו יושב על כסא בבריסק שם בא או הגאון מו"ה ליפמן סג"ל בעל חוס' יום טוב לחון את פני העיר שם לעשות שם נשואין לבנו הרב מו"ה אברהם סג"ל עם בת הקצין ר' יואל לוריא בן ההרב הרופא מו"ה שלמה לוריא ז"ל, והתקדמה שם עד אחר חיסום הנוראים, ואז כבר הגאון מו"ה יעקב הנ"ל, שהיה מרא דאתרא, את הגאון בעל חוס' יום טוב, נגד זקני עירו לרדוש שם במקומו בבית הכנסת הגדולה, הדרשה של שבת השובה, וכן עשה כסבואר כפי מגילת איבה סבעל חוס' יום טוב, ואח"כ נתקבל הג"ם יעקב לאב"ד ולר"מ בק"ק לובלין.

כלילת יופי

חלק שני.

א. תולדות הנאון הגדול רבינו יהושע כמו"ה יוסף ז"ל ריש מתיבתא בק"ק קראקא בעל המחבר מגיני שלמה וש"ת פני יהושע.

א. הנאון האדיר רבינו יהושע בעל מג"ש נולד באמצע המאה הרביעית מאלף הששי בעיר ווילנא אשר בליטא המדינה, אשר היתה מעולם קרית משובש סלאה הכמים וסופרים, והיא נ"כ עיר מגורת אבותיו היקרים, אביו הרב הגדול מו"ה יוסף ז"ל ואמו הרבנית הגבירה מרת היצל המה אשר ברכם ה' כי נפל ג"כ חלקם בנעושים גדלו את בנם זה לתורה ולתעודה, והלהיבו את לבו הטהור להיות נכסף לחברת השלמים, ולהעיר און בלמודים, והיו עיניהם צופיות תמיד לנהלו על מי מבעי המדע והתבונה, ולהיות נטוע שתול על פלגי מים נאמנים, לשאת ענף לעשות פרי ולהיות לגפן אדרת, ולעטרת תפארת, ואחרי אשר טרחו ועמלו עמו לגדלו ולחנכו בחינוך טוב בימי ילדותו, זכו גם כן לראות אח"כ את גודל כבודו ואת יקר תפארתו בימי גדלותו. המה ראו לשמחת לבכם את בנם זה יושב על כסא רם ונשא בקהלה גדולה ומפוארה, והיה מופת הדור והדרו וכל חכמי ישראל עוטרם אותו בתפארה וכולם הולכים לאורו. (אמו הגבירה ז"ל האריכה ימים גם אחרי מות בעלה הרב ז"ל ונפטרה

כלילת יופי ח"ב
ונקברה

ר' מרדכי יפה, בעל ה"לבושים", ומצבתו בפוזנא

ר' מרדכי יפה, הפוסק המפורסם של המאה השש־עשרה, נולד בערך בשנת ר"ץ (1530). אביו היה יהודי מבוהמיה בשם ר' אברהם מביהם (או, כפי שהוא נקרא בתעודות פולניות: Abraham Bohemus), שתפס עמדה נכבדה בחיי היהודים הפולניים של הזמן הזה.

נעוריו של ר' מרדכי יפה היו מחולקים בין פולין לבוהמיה, בהתאם למהלך עסקי אביו, ר' אברהם. הוא למד אצל גאוני התקופה יהיא, ר' שלמה לוריא (המהרש"ל) ור' משה איסרלש (הרמ"א), זכרונם לברכה. הוא התעמק גם בקבלה בהדרכתו של ר' מתתיהו דלאקרוט, מחבר הספר "צל עולם". לאחר שספג בקרבו את תורת רבותיו בפולין חזר לבית אביו בפראג.

כשהקיטר פרדינאנד גרש את היהודים מבוהמיה בשנת שכ"א (1561), יצא ר' מרדכי יפה לערוך אתם גלות יחד והגיע לאיטליה. השתקע בויניציאה ושם הקדיש את עתותיו ללמוד תורה וגם לאסטרונומיה ומדעים אחרים. אבל לבו משכו חזרה לפולין.

בשנת 1572 הוא מכהן כרבה של גרודנה. לרגל סכסוך בעיר נאלץ לעזוב את גרודנה. הוא נתמנה לרבה של לובלין, בה הוא מכהן לא רק כרב, אלא מופיע גם כמנהיג אמיתי של יהדות פולין כולה. היה "ראש ועיקר מגדולי ראשי הישיבות ודייני דשלוש ארצות" — כפי שמעיד עליו ר' דוד גאנו בספרו "צמח דוד". אבל אין ר' מרדכי יפה נשאר בלובלין. הוא נתמנה לרבה של העיר קרמניץ. ובשנת 1592 הוא עזב את פולין, בהענותו לקריאת מולדתו הישנה, היא העיר פראג.

במשך שבע שנים עמד בראש הרבנות בפראג. בשנת 1599 אחז שוב במקל נדודים. הוא עבר לפוזנא ונשאר שם עד פטירתו בשנת שע"ב (1612), והוא או בן למעלה משמונים שנה.

במשך ששים שנה שקד על כתיבת ספריו שנתפרסמו בעולם. אמנם כתיבת ספריו לא היה בר מול. הוא עבר מתכנית אחת לשניה, כמו שנדד מעיר אחת לאחת. בראשונה היה בדעתו לחבר ספר דינים. עד שהספיק לגמור כתיבת ספרו הופיע ה"שולחן ערוך" של ר' יוסף קארו. בראותו את הספר, שינה את תכניתו והחליט להשלימו. כדי שיתאים לפסקים של גדולי ההלכה האשכנזים והצרפתיים. אבל גם בשטח זה הקדימו רבו הרמ"א, שהשלים את השולחן ערוך ב"מפת" שלו.

ישראל מ' תא-שמע

חסידות אשכנז בספרד: רבנו יונה גירונדי — האיש ופועלו

רבנו יונה גירונדי הוא מענקי הרוח שקמו ליהדות ספרד בכל הזמנים, והדמות המרכזית בחייה הציבוריים והדתיים באמצע המאה ה"ג. עיקר פרסומו לדורות — כבעל-מוסר וסופר בתחומו, אך בזמנו נודע בעיקר בזכות פועלו הציבורי: הוא היה דרשן ומוכיח בשער, לוחם אמיץ בהנהגה המושחתת ורודפת הבעצ, עמד שנים בראש ישיבה גדולה, בברצלונה ואחר כך בטולידו, והעמיד תלמידים רבים שהפיצו את פרשנות התלמוד שלו ואת הוראותיו למרחוק. למהפך החברתי שזים וביצע בעזרת קרובו וידידו הרמב"ן נודעה השפעה עמוקה ומרחיקת-לכת על כלל החיים הקהילתיים בספרד¹ ובעקיפין גם על עולמן הפנימי של הישיבות בספרד ומערך הלימודים בהן. הוא והרמב"ן גם נקשרו יחד בתודעתם של בני הדורות הסמוכים אחריהם, והם נזכרים לרוב בנשימה אחת; כדוגמת מה שכתב הרב המאירי בהקדמתו למסכת אבות: 'וכן בקטלוגיה אחר הרב הנשיא אלברצלוני שמענו שמע הרב הגדול ר' יונה ושמע הרב הגדול ר' משה ב"ר נחמן אשר נתפרסמה חכמתם בעולם'² וכמוהו כתב החכם קלונימוס בן קלונימוס, בן זמנו של המאירי: 'משם ונעדן] הלום לא שמענו שמע איש השיג למדרגת אחד מהכתובים באצבעי... מאז גלה כבוד בהלקח ארון אלקים הרב הכולל מורנו רמב"ן זלה"ה והרב הנפלא ר' יונה זצ"ל מפרפיניאן'³.

- 1 פעולתו הציבורית של רבנו יונה גירונדי בברצלונה הוארה יפה על ידי ב' ספטימוס במאמרו, חסידות ועוצמה. כמו כן ציירה שם היטב דמותו הרוחנית-מוסרית. כל מה שנאמר במאמר מרשים זה מקובל עלי. [לעניין הקשר בין תוכחת הרשעים ושכח הצדיקים בספר 'שערי תשובה' לבין המציאות הפוליטית בברצלונה והמהפך השלטוני בהנהגת הקהל שם, ספטימוס הרגישו יפה (עמ' 216-219) — יש לי להוסיף את המובאה הישירה הבאה: '...וענין שונאי השם נמצא לפעמים גם כאנשים שהם עושים המצוות ונוהגין מכל עבירה במעשה ובלשון... וכן האנשים אשר עינם צרה בכבוד תלמידי חכמים הישרים והתמימים והצדיקים, ושונאים עטרת תפארת או ירע לבבם אם עדיהם תאתה ובאה ממשלת הדור, וכן כתוב "כי לא אותך מאסו, כי אותי מאסו ממלך עליהם", וכל שכן אם יבקשו כבודם לכלימה או שישפילו הדרם... (שערי תשובה, סי' קט). נדמה כי אין להוסיף דבר על מלים כדורות וחד-משמעיות אלו.] בתחום זה אני מבקש להרחיב את היריעה, ולעמוד על המרכיבים האשכנזיים-צרפתיים המובהקים בבניין דמותו ובמעשיו של רבנו יונה, שספטימוס פטרם בשתיים-שלוש שורות (בעמ' 213 למטה). כמו כן מבקש אני להשלים את החלק הנוגע לפעולתו של רבנו יונה בספרות הרבנית, שספטימוס לא נגע בו כלל.
- 2 ובעקבותיו כתב הרב יצחק די לאטיש (נויבאוואר, סדר החכמים וקורות הימים, I, עמ' 238): 'הרב הגדול ר' יונה והרב ר' משה ב"ר נחמן, אשר נתפרסמה חכמתם בכל העולם והרכיזו את התורה וחיברו באורים רבים וביארו את התורה שבכתב ושבעל פה בפירוש טוב ונכבד'. ואגב: נראה הדבר כאילו מרומזת פה מציאות פירוש משל רבנו יונה על התורה. והעיר על כך ח' ירושלמי, מהדיר ספר הדרשות על פרשיות השבוע, שהארכנו עליו את הדיבור בהמשך.
- 3 ראה: 'שצמילר, "מגלת התנצלות קטן" לרבי קלונימוס בן קלונימוס', ספונות, י (תשכ"ו), עמ' מב. כינוי ר'

הישגיו הגדולים פרי אישיותו הכבירה הם ותוצאת שיתוף הפעולה עם רעו הגדול, רבי משה בן נחמן, אך הרעיונות שביקש להגשים יונקים מבית היוצר של נשמתו, הלא היא ישיבתם של בעלי התוספות 'חכמי איזורא' שבצרפת הצפונית, אשר נמנו עם חוג 'חסידי אשכנז' (הלא-מרוכבים) שבצרפת, ושבה גדל ונתחנך בימי היותו לאיש. רבנו יונה הוא מקבוצת החכמים הספרדיים הראשונה – אם לא הראשון בהם ממש – שחינוכו נרכש באיזור מרוחק זה, ומאז הלכו עוד בעלי תורה אחרים בדרכו, עד לסוף המאה ה"ג. תופעה זו, שממנה ואילך יש למנות את דברי ימיה של ההיכרות הממשית בין המרכזים היהודיים שבספרד ובגרמניה-צרפת – ואשר פסגתה עם הגירתו של הרא"ש, ביתו ותלמידיו, מאשכנז לספרד, כ-75 שנה מאוחר יותר – לא תוארה עדיין במחקר. מאמר זה מוקדש לתיאור דמותו הרבנית של רבנו יונה, חכם גדול ואיש ציבור – שמעולם לא פעל, כנראה, בתפקיד רשמי של רב בקהילה – ולהבהרת מפעלו הספרותי והייקפו.

[א]

על מולדתו וימי נערותו אין אנו יודעים דבר, וגם לא על מוצא משפחתו. על לימודיו בבית מדרשם של האחים יצחק, משה ושמואל, בני שניאור, בעיר איזורא שבצרפת, אנו יודעים מתוך דברי הרמב"ן המפורסמים: 'ודבר זה חידשתי אותו בילדותי והרציתי הדבר לפני רבני צרפת, אל הרב ר' משה ב"ר שניאור ואל אחיו ר' שמואל ואל הרב ר' יחיאל בפאריס, על ידי קרובי הרב ר' יונה שלמד שם... (דרשה לר"ה), כמו גם מדברי הרב יונה עצמו בספר היראה (ראה להלן) ומדברי חכמים אחרים.⁴ כעת ניתן לצרף את עדותו החשובה של תלמידו, ר' מאיר בן אביסרוי, שכתב בפירושו למסכת עבודה זרה (ניד יורק תשט"ז), לה ע"ב:

ושמעתי מפי מורי הרב החסיד הר' יונה זצ"ל, כי כשבא מצרפת לעיר יירונדא, שדרש ברכים ואמר, שאם בישראל הגוי שום בישול, ואפילו ירקות ואפילו בכלי טהור, ואפילו בפני ישראל, דלא מיבעיא שהתבשיל ההוא אסור, אלא אפילו הכלי שנתבשל בו אסור לעולם... ואמר להם ז"ל, ועיניכם אל תחוס על כליכם, שכל כלי חרס שבישיל בו הגוי ישכר... והמחמיר תבוא עליו ברכה.

זו היא חומרה יוצאת מן הכלל אף לדעת המחמירים כרבנו יונה; פוסקים אחרים סבורים, כידוע,

יונה מפרפיניאן מלמד, אולי, כי עיר מולדתו הייתה פרפיניאן, שהרי אי אפשר שנתכנה כך על שם מקום פעילותו. הרב הלל מוגירונה מדבר על 'מונפסליר עיר'; ראה להלן, הע' 40.

4 ראה: שרוק, ר' יונה, פרק ב. אין כמובן לשלול את האפשרות כי למד גם אצל חכמים אחרים. ברור כי למד זמן מסוים אצל הרב שלמה בן אברהם מן ההר, הלא היא מונפלייר שבדרום צרפת, והוא קורא בשמו פעמיים-שלוש בעליותיו לב"ב בלשון: 'ופי לנו הרב ר' שלמה ב"ר אברהם' (לדף כא ע"ב ולדף ו ע"ב [בברכת החיים]). חכם זה היה איש ברצלונה, בטרם עקר דירתו להר, ורבנו יונה למד אצלו בצעירותו בברצלונה, ככל הנראה, ועל הקשר עימו שמר כל ימיו. אכן, מה שכתב הרב יוסף אבן צדיק, בסוף ספרו 'זכר צדיק' (ראה: נויבאוואר, כנ"ל, עמ' 96), 'נפטר הר' יונה מגירונדה בטוליטולה תלמיד הרמב"ן ז"ל והר' מאיר הכהן מנרבונא שבא מברצלונה [כנראה: לברצלונה]... מופרץ הוא לגמרי ביחס לרמב"ן – אלא אי"כ נתפוס את כוונתו באופן כללי ביותר – ואילו ביחס לר' מאיר הכהן אינני יכול לאמתו. הידיעות בספר זה חסרות שחר לפעמים. ראה גם מה שכתב בהמשך אותו עמוד: 'נפטר הראב"ד ז"ל בברצלונה תלמיד הר' יונה ז"ל שנת ה' אלפים ע'... איני מבין למי ירמוז מליו כאן.

רבנו יונה גירונדי – האישי ופועלו

בחתימה דומה והמובא גם בחידושי הרשב"א על-אתר בשם 'מורי'; ובעיקר במסכת מועד קטן דפים יט-כג. התוספות לנדריים משל תלמיד רבנו פרץ הם, תלמיד איורא, אשר השתמש בעיקר בתוספות איברא,¹⁷ ואילו התוספות למועד קטן משל ר' שמואל בנו של ר' אלחנן הם, כן-זמנו של רבנו יונה, אשר עמד אף הוא בקשר הדוק עם חכמי איורא.¹⁸ כמו כן הובא רבינו יונה בתוספות הרשב"א למנחות, שאינן לרשב"א כידוע, ואף הן על תוספות איורא תחשבה.^{18*} ומעניין הדבר כי בעל 'ספר הגן הנ"ל, שהעתיק ישירות מתוך ספר היראה, היה תלמידו של ר' ידידיה מנירנברג, כמפורש בספרו ('שלמדתי בשפיאר לפני הרב רבי ידידיה ז"ל...'), אשר היה תלמידו של ר' שמואל מאיורא,^{18**} ובוודאי לא מקרה הדבר.

בדבריו על מגמות התיקונים בחיי החברה והדת בספרד במהלך המאה הי"ג, שבהן נטל רבנו יונה תפקיד מרכזי פעיל, הטעים י' בער¹⁹ כי

על מגמות אלו השפיעו היהודים שבאו מצרפת הצפונית וכידם תורת בעלי התוספות, והאשכנזים שנתחנכו בבית מדרשם של ר' יהודה החסיד ור' אלעזר הרוקח. בספרד נחשבו אנשים כאלו או הולכי חושך ופתאים המאמינים לכל דבר, או מין סמל ודוגמא של החסידות המקורית... המקובלים הספרדיים הצטרפו להטפה המוסרית של חסידי אשכנז.

על כך העיר בצדק א"א אורבך²⁰ כי הדוגמה המובהקת ביותר לכך – שנשמטה כליל מספרו של בער! – הוא רבי משה מקוצי הנ"ל, מבעלי התוספות הצרפתיים הנודעים והקרוכים לחוג חסידי אשכנז, שבילה כמה חודשים משנת 1236 במסע דרשות לחשובה בארץ ספרד, והחזיר אלפים בחשובה, על פי עדות עצמו בהקדמתו לספר מצוות גדול. והנה, גם הטפתו של רבנו יונה מראה דמיון רב לזו של הרב מקוצי וכלי ספק הושפעה ממנו. המדובר עכשיו בספר 'שערי חשובה', ובוודאי לא יעלה על הדעת לשלול את בעלותו גם מספר זה! אולם בעיקר יש להדגיש שוב את עובדת לימודיו וחינוכו בישיבת איורא, שקדמו שנים רבות למסעו של רבי משה לספרד, ואפשר היו עוד בשנות חייו האחרונות של רבי יהודה החסיד עצמו. שנים אלו, הטיבעות רושם בחיי אדם, הן שהכשירו את הקרקע והניחו את היסודות לתכניתו המוסרית הגדולה, שאותה הגה, יום וביצע בתקופה מאוחרת יותר בחייו, בספרד מולדתו. קשריו של רבינו יונה הקאטאלאני עם המרכז באיורא מהווים את ההתחלה בשרשרת הארוכה והרצופה של היכרות, הוקרה עמוקה ושילוב פעולה מתמשך בין חכמי שני המרכזים הללו, שפסגתה היא, כאמור, קליטתו הקלה של הרא"ש ורבינו חנוך בטרולידו כ-75 שנה מאוחר יותר, ותוצאותיה הן חדירת ערכי דת, מוסר, חברה ולימוד תורה אשכנזיים אל לבה של ספרד הקלאסית, והמהפך המקיף שחוללו. קדם לרבנו יונה כתרומתו להפלת המחיצות. הרב אברהם ב"ר נתן הירחי, איש פרובאנס,²¹ שהרבה לנסוע, לתייר, להכיר

17 אורבך, שם, עמ' 635.

18 אורבך, שם, עמ' 485-486, 618-619.

18* ראה: י' ליפשיץ, מבוא לתוספות שאנן, בתוך סידרת 'סנהדרין גדולה' למסכת סנהדרין, חלק ר', עמ' 34-37.

18** אורבך, בעלי התוספות, עמ' 566-569.

19 בער, תולדות, עמ' 144-152.

20 אורבך, בעלי התוספות, עמ' 469.

21 על תולדותיו, ראה עתה מבואו של י' רפאל למהדורת ספר המנהיג, ירושלים תשל"ח, והוסף עליו הידיעה החשובה הכלולה במאמרו של א' קופפר, 'אגרת רבינו אברהם ב"ר יצחק אב"ד נרבונא, תרכ"ן, לט (תש"ל), עמ' 356-358.

רבנו יונה גירונדי – האיש ופועלו

הצרפתים' הם צירו המרכזי של הספר, ורוחו של רבנו יונה חופפת על כולו כמעיר, מלווה ומכריע. רבנו יונה נזכר בספר בכרכת החיים, וגם הרמב"ן לפעמים, ומחבר הספר למד אצל שניהם: 'מפי מורי הרב רבינו יונה מאור הגולה נר"ו' (לדף ב ע"א); 'ושמעתי כבר בא מעשה לפני מורי הרמב"ן נר"ו מגרונדא, ודן על [פין] דעת הגאונים ורבני צרפת ז"ל... ומורי הרב ר' יונה (ז"ל) קרובי נ"ר אומר, שאם היה בא מעשה לפניו... (לדף י ע"א). או עדות זו: 'וז"ל תלמידי הרב רבינו יונה – וגבי גולן אם נאמן לומר פרעתי ביני לבינך אם לא, נחלקו חכמי פרוניציא וגירונדא ז"ל. מורי הרב רבינו משה בר נחמן מגירונדא ז"ל אומר דנאמן לומר פרעתי, שאע"פ שגולן שמא עשה תשובה והחזיר; והרב רבינו שלמה מן ההר ז"ל אומר שאינו נאמן... ושאלו³⁹ לרבינו מאיר הלוי ז"ל והכריע דכברי הרמב"ן ז"ל... ומורי הרב רבי יונה ז"ל מעמיד דברי רבו הרב רבי שלמה ז"ל... (לדף יח ע"א). לצדם נזכר במקום אחד בספר: 'ומעשה בא לפני מורי הרב ר' משה בן כוסא נ"ר, באחד שנדר לישא את ארוסתו... (לדף ד ע"א). שם זה אינו ידוע לי ממקום אחר. הנתונים הללו מלמדים, על כל פנים, כי הפירוש הזה נכתב אמנם בחיי רבי יונה, על ידי תלמיד קרוב-משפחה שלמד לפניו בישיבת טולידו, ואפשר שהוא זהה עם מחבר הפירוש לברכות, שאף הוא נכתב בפני הרב יונה ובחיייו, כמפורש לעיל. יש להניח בוודאות גמורה כי במסגרת לימודי הישיבה בעיר זו נכלל גם עיון מקיף בתורתו של הרב מאיר אבולעפיא. בספר 'עליות' דרבנו יונה למסכת בבא בתרא, שנכתב כנראה עוד קודם לכן, בהיות מחברו הושב גירונה, אין עיון כזה משתקף בספר. יסוד נוסף הכולט בפירוש תלמידי רבנו יונה לברכות הוא השימוש האינטנסיבי במשנה תורה לרמב"ם, ורובא דרובא מינייהו מתוך הסכמה מליאה, בניגוד לספר 'העליות', ששימוש ברמב"ם הוא שולי לחלוטין. אפשר מאוד כי גם מפנה זה קשור בתקופת כתיבתו המאוחרת, היינו: תקופת טולידו, וכמאליהם עולים בזיכרון דברי הרב הלל מווירונה, באגרתו המפורסמת לרב יצחק ב"ר מרדכי, כי מתחילה היה רבנו יונה ראש הלוחמים ברמב"ם, אך לאחר שריפת התלמוד כפריס בשנת 1240 ראה בזה עונש מן השמים על עוון שריפת ספרי הרמב"ם בפומבי על ידי כת הקנאים כפריש, כחודש קודם לכן, ועשה תשובה ברבים. ומשקבע ישיבתו בברצלונה, 'ככל הלכה היה מזכיר מחיבור רבינו משה ואמר ורבינו משה כתב כך בחיבוריו, ונראין לו דבריו ולא חלק עוד על סברותיו'.⁴⁰ מפירוש כתובות מעט הוא המצוטט על ידי הרב אשכנזי מכדי להתייחס על פיו לנקודה זו. בפירוש התלמיד לעבודה זרה אין רישומו של הרמב"ם ניכר כלל. לצד דברי מוסר וזירוזין

39 הרמב"ן עצמו פנה אל הרמ"ה בשאלה זו; ראה חידושי הרמב"ן, ב"ב, לג ע"ב.

40 כידוע, יש חוקרים הכופרים בערכה ההיסטורי של תעודה זו, שעיקר עניינה סיפור רדיפת ספרי הרמב"ם ושריפתם. לדעת בער, תולדות, עמ' 485, הע' 60, 'דבריו הם יצירת האגדה הטנדנציוסית שיצאה מחוגי המשכילים, ורובם שקרים גלויים, ביניהם גם הסיפור על כפרתו ומותו של ר' יונה גירונדי בטולידו'. כמיתה שאינה ראויה לזכרה. קשה להבין על מה ביסס בער הערכה נחרצת שכזו, שאינה מתחייבת כלל מן השיקולים המרצעים לאחר משפטים אלה ולפניהם; וראה: ש"ח קוק, קרית ספר, א (תרפ"ד), עמ' 160. אך אפילו אם נתפסו כמותו בכל, עדיין אין לנו כל סבה לפקפק בעוברות הביוגרפיות – בניגוד לפרשנות האידיאית הנלווית להם – הנוגעות לרבנו יונה, שרכי הלל למד לפניו בברצלונה שלוש שנים ושמע את הדברים מפיו. את מאורעות טולידו, שלא אירעו בפניו, מתאר רבי הלל כדבר מפורסם לכל, ואינו רואה טעם לפקפק בדבריו. זאת, כאמור, אפילו אם לא נקבל כלל את דבריו בנוגע לפרשת שריפת ספרי הרמב"ם (שגם בהם אינו רואה טעם לפקפק). והרי אם רבי הלל שיקר או הטעה כמתכוון את קוראיו בכל הנוגע לשריפת ספרי הרמב"ם, בוודאי היה משחלל ככל יכולתו לבל יטעה בפרטים ביוגרפיים-אישיים והיסטוריים הנוגעים לאיש מפורסם כרבנו יונה, שנפטר לבית עולמו רק כארבעים שנה קודם לכן, ושמכרו היו עדיין בין החיים.

כאשר נתמלאה תקותו של החו"י, והקהילה נתחדשה, עשה גאון הדור הזה, בתור אב"ד הקהילה, שימוש בספרי מנהגים של הקהילה¹⁵⁶ על מנת להחזירה למסלול מנהגיה המקובל. ברם, מנהג אחד נתקבל אז בהסכמת הרב, על פי הדוגמה שראו בני הקהילה ביתר קהילות אשכנז, תוך ויתור על המנהג הישן¹⁵⁷.

מאז ימי המהפכה הצרפתית הגדולה הוטב בהרבה מעמדם של היהודים במערב אירופה. החל אז תהליך של מתן שיוויון זכויות ליהודים בעברו השמאלי של נהר הריין, שנכבש על ידי הצבא הצרפתי, ובשנת תקס"א נעקרו שערי הגיטו של וורמיישא בפקודת השלטונות¹⁵⁸. המצב החדש הזה עשה רושם עצום על יהודי וורמיישא, וכשם שהגזירות הנוראות בדורות הקודמים הובילו לקביעת תעניות, הרי ששיוויון הזכויות הפתאומי נתפרש כהיפוכן הגמור של הרדיפות, ולפיכך הביא את מנהיגי הקהילה, בהסכמת רבניה, לביטול אותן תעניות¹⁵⁹.

ו. מהרי"ל – מעוז מנהגי אשכנז. אין לדעת מה היה דיוקנה הרוחני של יהדות אשכנז אחר גזירות קייט, אילולא שתל הקבי"ה באותו דור צדיק משיעור קומתו של המהרי"ל, שעשה גדולות ונצורות לשיקום חיי התורה ושמירת מנהגי אבות. באשכנז. ראויה היא השפעת מהרי"ל על מנהגי אשכנז לסקירה מיוחדת.

שנים ספורות לאחר גזירות קייט נולד המהרי"ל לאביו מוה"ר משה בר יקותיאל הלוי מולין, שעמד בראש קהילת מגנצא¹⁶⁰, וממנו הוא קלט את ידיעותיו הראשונות על מנהגי אשכנז, ידיעות שהתבססו במשך הזמן כאשר קנה תורה גם אצל שאר רבותיו. "טיבול ראשון", כותב מהרי"ל באחת מתשובותיו¹⁶¹, "ראיתי אדוני מורי מה"ר משה הלוי זלה"ה, וגם רבותינו, נוהגים אותו בחומץ". כאשר מנהג היה שנוי במחלוקת הפוסקים, והוא ידע כי אביו נוהג כפי דעה אחת ואילו רבותיו נוהגים כפי השיטה שנראתה למהרי"ל נכונה יותר מבחינה הלכתית, בא המהרי"ל במבוכה. אל אחיו הוא כתב¹⁶²: "ביהללך אין חותמין, כך פסקו כולו רבותינו, וכך ראיתי כל רבותינו נוהגים חוץ ממהרי"א ז"ל שחתם על פי ראבי"ה שבמרדכי. וקשי עלי שתסמוך עלי הדיוט ותשנה ממה שנהגת עד כה ע"פ אבא מורי ז"ל ויתר גדולים".

תלמידי המהרי"ל ידעו כי מנהגיו הם סולת מנופה, והבינו "כי ראוי היה לנהוג ולעשות אחריו, באשר מקובל היה מרבותינו הגדולים, והוא היה נזהר במאד לנהוג אחריהם"¹⁶³. זהירותו של מהרי"ל במנהגים נבעה מהכרה פנימית בדבר חשיבותם

שמש, עיי להלן מה שכתבתי במבוא של פרופי זימר, פרק אחרון העי 2. 157. לפנים נהגו לומר מידי שנה סליחות אחרות, לפי בחירה, ועתה נקבע סדר סליחות קבוע, עיי בספר שלפנינו, סי קל"א העי 35. 158. כני"ל העי 136, עמי 146. 159. עיי בספר שלפנינו, סי צ"ח העי 1. 160. עיי שו"ת מהרי"ם מינץ, סי י. 161. שו"ת מהרי"ל, סי נ"ח סעי' ד'. 162. שם, סי כ"ה. 163. הקדמת ספר מנהגי

Rabad. Or it might mean that Elzear was exiled to Carcassonne "before the Master," in order to clear the way for Rabad's peaceful return to Posquières. Exile (usually accompanied by confiscation of territory) was common punishment for a feudal felony. So, while implementing justice, Roger again asserted his friendship to the Jews of Provence.

The exact sequence of Rabad's moves again was clarified by ha-Me'iri. Upon leaving Posquières, as an aftermath of his clash with Elzear, Rabad went to his birthplace, Narbonne. It was only after a delegation of notables from Carcassonne "entreated him" to honor their community with his presence that he moved there. He spent some time in Carcassonne, at the home of Menahem b. Isaac, where he composed the *Hilkot Lulab*; he then returned to Posquières.⁴⁴

Details about the rest of his life are scanty. It must have been a peaceful period, for it was certainly a prolific one. He was plucking the ripe and full-grown fruits of his relentless industry and mature scholarship. The bulk of his hassagot on Alfasi, Razah, and Maimonides were composed during this period. Many of his responsa were issued. His reputation was widespread and his prestige was immense. A chronicler designates him rather laconically as the "greatest of all" the eminent Provençal sages,⁴⁵ while the salutation of a legal question addressed to him aptly invokes the Biblical metaphor designating Abraham as "the father of a multitude."⁴⁶ Even in distant Cairo, Maimonides describes Rabad as "the great rabbi of Posquières." One of the praiseworthy characteristics of R. Meir, a Provençal scholar who had migrated to Egypt and whom Maimonides mentions with obvious approval to Samuel ibn Tibbon, is that he had been a student of Rabad.⁴⁷ The incident of the Carcassonne dignitaries who so earnestly and cordially invited him to their city also attests to his fame and popularity. Finally, Rabad himself asserts that his word is law in all Provence, and with a flourish of righteous indignation, he rebukes the sages of Béziers for questioning and rejecting his decisions. He writes to them as follows:

44. Graetz (IV, 266) is uncertain whether Rabad spent the time in Nîmes or Carcassonne.

45. Supplement to *Sefer ha-Kabbalah*, Neubauer, *Medieval Jewish Chronicles* I, 84: כל אלה פורסות גדולות בתורה שבכתב ובעל פה אל ר' אברהם ב"ר דוד ונחיה על כלם בנדר, "The names are listed, Rabad's being first, also seems significant; see Benedict, "Le-Miklol le-Hakme Provence," *Kiryath Sefer*, XXVII (1951), 239.

46. *TD*, 113 (see Gen. 71:5).

47. *Kobez Teshubot ha-Rambam*, 27a. Simeon b. Zemaḥ Duran, *Sefer ha-Tashbez*, 72, also quotes the phrase בפי שפירא דרבי. This is the only extant Maimonidean reference to Rabad.

"Such is the custom in all Provence, in accord with what we have said; moreover, our colleagues have concurred with us and have not rebuffed our teaching as, we have been told, you have done."⁴⁸ If excess arbitrariness and self-esteem appear in this passage, as in the entire letter, there are also an illuminating reflection of Rabad's true position in Provence and a realistic appraisal of his influence.

The image of the trajectory, frequently used by biographers to depict the careers of their subjects, is not very appropriate for Rabad. Having made an early literary start, his teaching and scholarship continued unabated. He went "from strength to strength," from codes to commentaries to hassagot. There was no literary decline or cultural atrophy. His old age crowned his youthful and middle-age activities. The final mishnah of *Kinim*, which he so aptly interpreted, is justly applicable to Rabad:

R. Simeon b. Akashieh says: Uninstructed persons, the older they become, the more their intellect gets distracted, as it is said: "He removeth the speech of men of trust and taketh away the sense of the elders" (Job 12:20); whereas of aged scholars it is not so. On the contrary, the older they get, the more their mind becomes composed, as it is said: "With aged men there is wisdom and understanding in length of days" (Job 12:12).

4. Personality

The querulous incident concerning the sages of Béziers focuses attention on Rabad's personality. Having already described certain aspects, perhaps capturing some of its sensitivity and intensity, it may be helpful to delineate more fully a few general character traits and in this way obtain a picture of Rabad the man—the man behind the scholar—his strengths and weaknesses, passions and convictions, virtues and qualities. Such a sketch must be subject to rigid discipline if it is not to pass from the carefully lined notebook of the historian to the supple and suggestive canvas of the artist. Enthusiastic devotion or unreasonable antipathy must not be allowed to substitute for realistic evaluation. If one claims that Rabad was vitriolic, fair, opinionated, moderate, amiable, withdrawn, generous, forthright—whatever the

48. *TD*, 113. Note the interesting apologetic use made of this letter by David Ganz, *Zemaḥ David* (Warsaw, 1871), 4.

antecedents and implications—is not clearly established, and its details have to be reconstructed from the reticent sources which mention it. If not for the extreme brevity, bordering on concealment, of the sources, we might have found here interesting material on the dynamics of feudalism.

Until the publication of ha-Me'iri's *Magen Abot*, the only reference to these sudden tribulations of Rabad was in the sixteenth-century chronicle, *Shebet-Yehudah*, of Solomon ibn Virga. There are two entries which read: (1) "1172—the oppressor Elzezar seized the Rabbi, Abraham son of Rabbi David"; (2) "and in the year 1173, the lord was seized and exiled to Carcassonne before the Master."³⁹ This meager report can now be supplemented by the following parenthetical observation recorded by ha-Me'iri in connection with the composition of Rabad's *Hilkot Lulab*: "... which the Master composed upon leaving Posquières because of the wars of the lords who fought with his lord."⁴⁰

A few brief, prefatory comments on the feudal situation and dynastic rivalries in this area at the time will help illumine the sketchy and vague allusions of our texts. The two most powerful suzerains, approximating and in some respects exceeding, the status and hegemony of the king were the counts of Toulouse and of Barcelona. There was practically unremitting strife and friction between them for suzerainty over southern France—a fact which underlies most of the feudal history of the twelfth century. The most important local dynasty, whose homage was a precious prize, was the house of Trencavel, which held such important viscounties as Béziers, Carcassonne, and Nîmes. Alliances and counter-alliances among lords were legion. Yet feudal vicissitudes during the twelfth century did not substantially affect the comfortable position, relatively free of restrictions, enjoyed by Provençal Jewry, for most rulers looked favorably upon their traditional prerogatives. Most consistently sympathetic was the house of Trencavel. Under Raymond Trencavel the Jews of Béziers were allowed to pay a special Easter fine in lieu of the humiliation, affront, and actual beating to which they had always been subject on this holiday. As a result and in appreciation of this seigneurial benevolence, the Jews took no part in the bourgeois plot of 1167 which cost Raymond his life. This chain reaction of favor and gratitude was carried further when, in 1169, Raymond's son, Roger

39. Solomon ibn Virga, *Shebet Yehudah*, ed. Shohet-Baer (Jerusalem, 1947), 146, 221.
40. *Magen Abot*, 103.

II, recaptured the city of Béziers, mercilessly punished the inhabitants, and excepted the Jews from the vengeful massacre. Roger's friendship was manifest further not only in his liberal tax policy, but also in his elevation of Jews to influential administrative and notarial positions: the bailiff of Carcassonne was Moses Caravita, while another Jew, Nathan, was one of Roger's chief stewards. Moreover, Roger seems to have taken important Jewish figures under his personal protection. Placing chosen individuals under personal protection (*sauvegarde*) was one of the means by which powerful suzerains or even the king extended their direct influence and encroached upon the domain of lesser vassals. Jews, who protruded roughly from all ends of the feudal hierarchy, were especially prone to such protection. It was during the ascendancy of this Roger that Rabad became involved with the local seigneur and it was Roger's amicability that offset the seigneur's animosity.⁴¹

In light of these facts, the statements of ha-Me'iri and ibn Virga can be interpreted as follows: "One of the lords" referred to by ha-Me'iri is probably Elzezar, seigneur of Posquières and Uzes, explicitly mentioned by the later chronicle.⁴² There was general feudal unrest at the time and, in particular, ha-Me'iri speaks of "wars" between a vassal ("one of the lords"), Elzezar, and his suzerain ("his lord"), or Roger of Carcassonne. Rabad, whose wealth must have aroused the envy of neighboring vassals, was a victim of the unrest and was "seized," most likely imprisoned, by Elzezar. Ha-Me'iri comments only on a feudal war between vassal and suzerain which compelled Rabad to leave Posquières, without mentioning Rabad's "seizure," while ibn Virga reports the seizure independently of the feudal clash and its consequences, but the two are undoubtedly intertwined. Rabad's seizure was a breach of feudal discipline by Elzezar, for Rabad seems to have been under the personal protection of Roger II, Elzezar's suzerain. Therefore, Roger intervened in favor of Rabad, and in the following year Elzezar was "exiled to Carcassonne before the master." This last phrase, which troubled Graetz and for which he found no meaning,⁴³ might indicate that he was exiled to Carcassonne where, according to ha-Me'iri, Rabad was temporarily residing. It connotes, in other words, the presence of

41. Devic and Vaissette, *Histoire de Languedoc*, III, 813, 852; V, 27 ff., 38-39. Also, G. Saige, *Les Juifs de Languedoc*, 17, 133; Graetz, IV, 266, 415; *GJ*, 477.

42. While an Elzezar was seigneur of Posquières both before and after 1172, there is none in 1172; see Vaissette, *Histoire de Languedoc*, IV, 228 for a genealogy of the seigneurs of Posquières. Perhaps the date in the *Shebet Yehudah* is inexact.

43. Graetz, IV, 415.

